NR. 1 NOVEMBER 1992

DE BILTSE GRIFT

TIJDSCHRIFT VAN HISTORISCHE KRING D' OUDE SCHOOL

IN DIT NUMMER:

OOSTBROEK EN DE BILT, OORSPRONG EN BETEKENIS VAN DE NAMEN ■ EEN INTERVIEW MET DE HEER OLLAND ■ DE DORPSSTRAAT EN HET VERKEER IN DE VORIGE EEUW ■ DRIE KROONLUCHTERS VAN BEERSCHOTEN OPGESPOORD ■ DE KRONIEK VAN HENRICA VAN ERP ■ VOOR U GELEZEN

Oostbroek en De Bilt, oorsprong en betekenis van de namen

J.W.H. Meier

Vandaag de dag spreken we eenvoudig over 'Oostbroek' en over 'De Bilt', maar wat de oorsprong en de betekenis van deze namen is, weten we meestal niet. De oud-archivaris van de gemeente De Bilt de heer J.W.H. Meier geeft in het volgende artikel een verklaring voor beide namen.

'Gerecht Oostbroek en De Bilt cs' is een oude naam voor de hedendaagse 'gemeente De Bilt'. Beide namen zijn ons ook nu nog bekend, de eerste als de gelijknamige buitenplaats waar het eens begonnen is, de andere als de plaats De Bilt. Die buitenplaats ligt aan de Bunnikseweg 39, een adres dat voor een ieder duidelijk is.

Veel vroeger, toen er nog slechts een klein en arm mannenklooster stond, was een aanduiding in de wildernis wel moeilijker. Dit Laurentiusklooster, Nieuw-Bethlehem of Convent van Oostbroek genoemd, werd vaak kort met alleen 'Oostbroek' aangeduid. Omdat alles vanuit de stad werd bekeken, lag het klooster middenin het oostelijk moeras, ook broek of broekland genoemd. Het begrip *oost* uit Oostbroek is daarmee wel verklaard, het tweede deel van de naam heeft dus te maken met land met veel water.

Het oostelijk gelegen land met veel water, werd samengetrokken tot het ons bekende Oostbroek, dat in de schenkingsacte van 1122 werd geschreven als Oistbroick. In de loop der tijden werd het ook Oesbroec, Oistbroek, Ostbroecke en zelfs Oost-brouk. Met deze namen werd alleen het klooster bedoeld en niet zoals nu gebruikelijk is ook de omringende gronden. In de kloostertijd en nog lang erna hadden die landerijen alle hun eigen naam, zoals 'De Boschken', 'De Koehaech', 'Het Craaybosch', 'Het Boschland' of 'Hooyhaech'.

Mag de naam Oostbroek hiermee vrij eenvoudig verklaard zijn, moeilijker ligt het met de naam De Bilt, waarvan zelfs de schrijfwijze alleen al voor de nodige problemen zorgde. Om met dit laatste te beginnen moeten we ons verplaatsen naar eind 19e eeuw, toen er tussen de provincie en de gemeente hierover een ernstig verschil van mening bestond. Gedeputeerde Staten schreven consequent 'De Bildt' met *dt*, en even hardnekking tekenden burgemeester en wethouders namens 'De Bilt' zonder die *d*. In het spraakgebruik maakt het niets uit, hoorbaar is het immers niet.

Om eenheid te brengen in het gebruik van de naam besliste de minister in 1896 dat de officiële naam moest luiden 'De Bildt', zonder voorafgaande waarschuwing en zonder vooraf informatie bij de gemeente in te winnen! Gedeputeerde Staten verzochten vervolgens de gemeente voortaan met deze missive van de minister rekening te houden. Einde 1896 ging het antwoord naar GS, inhoudende dat de spelling zonder *d* de oudste was, bovendien altijd gebruikt was en dat niet begrepen werd op welke gronden er nu ineens een *d* tussen moest, wat bovendien de verwarring met 'Het Bildt' in Friesland nog vergrootte. Hierop werd nooit een antwoord ontvangen, wat tot gevolg had dat geen van de partijen afweek van het oude standpunt.

Zonder enige aanleiding kreeg het gemeentebestuur op 9 februari 1937, 41 jaar later dus, een brief van GS waarin het oude besluit van 1896 werd opgediept en GS alsnog de schrijfwijze 'De Bildt' gebruikt wenste te zien. Wel kreeg de gemeente dit keer de kans te reageren en redenen aan te voeren waarom zij haar eigen spelling meende te moeten handhaven. Er is dan ook een zeer uitvoerige brief opgesteld, waarin diverse voorbeelden en gegeven adviezen werden aangehaald. Toen GS op 13 juli 1937 meedeelden dat zij de naam 'De Bilt' als de officiële zouden voordragen aan de minister, betekende dat het einde van het (komische) geharrewar.

In de 19e eeuw werd in het algemeen graag *dt* gebruikt, ook als er geen enkele reden voor was. En hoewel men juist toen meer op de spelling ging letten, bleef men uit gewoonte die ingevoerde *dt* in onze plaatsnamen handhaven.

'De Bilt' als naam gaat ver terug in de tijd; van de 14e tot het einde van de 16e eeuw is het met alleen *t* geschreven. Tot het einde van de 18e eeuw werd hoofdzakelijk *t* gebruikt, afgewisseld met *d*, daarna werd alles door elkaar gebruikt, ook *dt*.

Behalve de schrijfwijze *bilt* vinden we in die oude tijden ook *bylt*, *byelt*, *bielt*, *bielte* en *bilte*, vervolgens *bild* en in 1766 dachten we in de Gerechtsnotulen (!) de eerste *bildt* te hebben gevonden, naast oudere vormen. Hoe weinig men zich destijds om spelling bekommerde blijkt uit de bewaard gebleven stukken: in één brief vinden we soms twee of zelfs drie verschillende schrijfwijzen. Toch gebruikte het gemeentebestuur in (bijna) al zijn officiële stukken de vorm zonder *d*.

Als aanvulling op het voorgaande kozen we de volgende voorbeelden uit de geschiedenis, die ook van belang zijn voor het verdere onderzoek naar oorsprong en betekenis van de naam:

1 ... *totter bilten wert* ... (1307, bisschop Guy van Utrecht)
2 ... *die nyeuwe bilt of nye bilt* ... (1364, in oude stukken)

3 ... *combussit Amerongen, Doerne, Zeyst et Bilt* ...(1372 door de geldersen verbrandt, kroniek W. v. Berchen)
4 ... *twee acker lants opte bilte* ... (1386, Peter van Compostelle)
5 ... *Heynken van die bilte*... (1389, oorkonde *Bronnen Zeist*)
6 ... *bij der Gnaden Gods, abt tot Oestbroeck ... in onsen gherechte opte bylte* ... (charter van 1424)
7 ... *op de ronde bilt* (1528, abdis Henrica van Erp)
8 ... *schepenen aen Bielt buijten Utrecht*... (1575 in een akte)
9 ... *de Hooch Bilt* ... (op 16e- en 17e-eeuwse kaarten)
10 ... *de Heerlijkheid De Bild* ... (1714, verkoop door de Staten)

Ten aanzien van punt 1 in het bovenstaande overzicht en de later te gebruiken begrippen *oudste* of *eerste* vermelding, merken we het volgende op. Punt 1 betreft een oorkonde van bisschop Guy, gedateerd 22 februari 1307. Van dezelfde bisschop is ook een register bekend (1) waarin onder het kopje *Dit zijn euveldaden* (op te vatten als 'misdrijven') wordt meegedeeld: *'Op die Bilt wart ien man doit gehescleghen'*, echter *zonder* datering. Gezien bepaalde andere aanwijzingen zou dit stuk eveneens in 1307 geplaatst *kunnen* worden; de datering in de in afschrift bewaard gebleven oorkonde van 1307 was voor ons echter aanleiding om het hierin voorkomende *'totter bilten wert'* als de oudste of eerste vermelding te zien.

Betekenis en oorsprong van het begrip *bilt* zijn door historici en taalkundigen niet altijd op dezelfde wijze benaderd en verklaard. De één wil de naam zien als ontstaan uit *biland* (aangeslibd land), een ander door de ligging van het dorp op een markante *belt*, en zelfs het *bild* (beeld) dat eens in de Petronellakapel stond zou ermee te maken hebben. Zelf vonden we, zij het met twijfels, de tweede oplossing de meest waarschijnlijke nl. dat het dorp genoemd is naar de lage heuvel waarop het is ontstaan, in het Oostnederlands *belt*, door verbastering *bilt* geworden.

Dankzij een uitvoerige verhandeling van H.T.J. Miedema in het tijdschrift *Naamkunde* (2) weten we nu beter. Alle meningen inzake betekenis en ontstaan worden hierin op een rijtje gezet en van commentaar voorzien, en tevens wordt de meest logische verklaring gegeven.

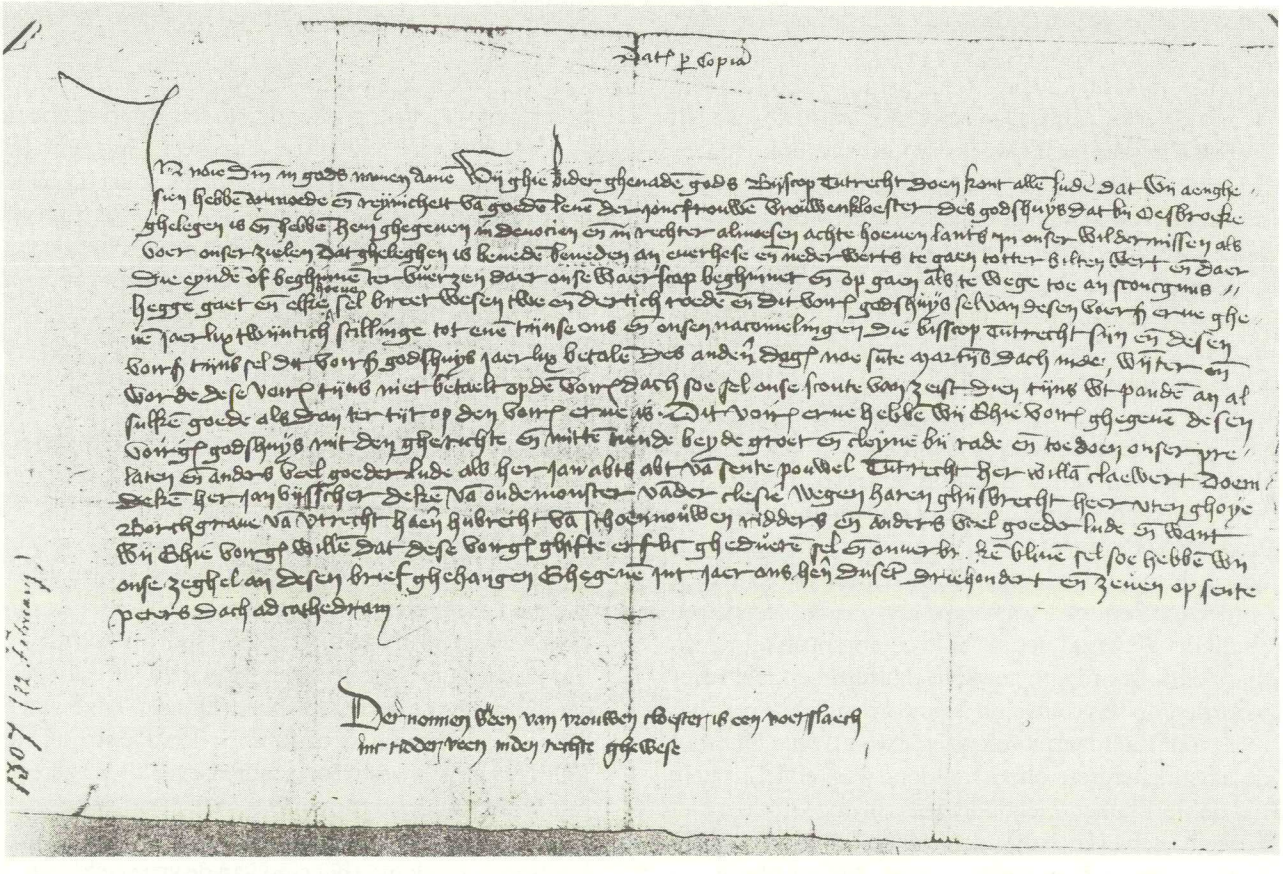

(foto: Rijksarchief Utrecht)

Het zeer uitvoerige artikel kunnen we in dit kader slechts sterk verkort weergeven.

Algemeen, zo betoogt de schrijver, kennen we het woord *belt* slechts in vuilnisbelt, in Oost-Nederland ook in *meulenbelt*, de hoogte waarop daar de meeste molens staan, in *stoevebelt* als een stuifduin en in *kiekebelt*, als een verhoging vanwaar men destijds de omtrek afspeurde naar onraad. Het zijn betrekkelijk kleine, lage, goed herkenbare verhogingen die duidelijk boven het omringende gebied uitkomen. Dit begrip *belt* is hier in het Utrechtse niet overgeleverd, men spreekt hier bijvoorbeeld niet van *moelenbelt*, maar steeds van *moelenwerff* (1364) of *-werve*, molenwerf dus. Het zou erop kunnen duiden dat, al is ook *bilt* uit *belt* ontstaan, de betekenis van beide woorden wel verschillend is geworden, wellicht door regionale omstandigheden. De schrijver haalt dan ook terecht de stelling aan dat het daardoor hoogst twijfelachtig wordt dat het dorp De Bilt zijn naam ontleende aan één zo'n markant heuveltje, ook al omdat daar geen spoor (meer) van te vinden is. Al zijn er rondom het dorp en elders in de gemeente veel landerijen ontzand (verlaagd), het gaat toch te ver om aan te nemen dat er eerst een markante heuvel zou zijn afgegraven om daar vervolgens een dorp te stichten. Hoe hoger immers zo'n vestiging lag, hoe droger en veiliger het was, zeker gezien de drassigheid in het zuiden en het bijna onbegaanbare veengebied in het westen.

De oplossing zoekt Miedema in een heel andere richting, ver van huis. Daarvoor gaan we naar Zweden en Denemarken, waar we het woord *belt* ook vinden, in Grote en Kleine Belt, watergebied dat als een gordel de eilanden omsluit. Het Engels kent het woord ook als *riem*, *gordel* of *zone* en in het oudnoors en het oudhoogduits was het een begrip voor *zoom*. Vrijwel zeker zijn deze voorbeelden ontstaan uit het oudlatijns *balteus of balteum*, dat in het algemeen een gebied kan aanduiden in de betekenis van *gordel* of *zoom*, in de 11e eeuw gebruikt om de namen Baltische Zee en Belt te verklaren.

De kloosterlingen van Oostbroek, en zeker zij die in de omgeving van de bisschop verkeerden, zullen het woord gekend hebben dat in het oud- en middelnederlands veranderde tot *belte*. Vanuit Utrecht zag men in het oosten en noordoosten de hoge zandgrond als een gordel, een *belte* dus, waartegen het drassige veengebied eindigde. *Belte* zal net als balteus oorspronkelijk een mannelijk woord zijn geweest, dat tezamen met meer woorden op -e vrouwelijk is geworden, zoals ook het reeds vóór 1300 daaruit verbasterde woord *bilte*. Doordat de laatste lettergreep onbeklemtoond was verviel in latere tijd de slotklinker. Het oude *belt* is in onze streken niet bewaard gebleven, behoudens één geval, dat Miedema in de gemeente Zeist vond, waar in 1685 sprake is van een Pieter *Belte* (Bronnen Zeist, 2). Vrij zeker daarmee verband houdende vinden we op de kaart van De Roy (1696) in het Kattenbroek onder Zeist die naam terug in het woord *Beltes* nabij een ingetekend huis. Ten noorden hiervan lag de *Beltesteeg*, later verworden tot (Pieter) Baltessteeg, thans bekend als Kouwenhovenselaan. Een herinnering aan vroeger? Wij zien in deze Belte een 17e-eeuwse Oostnederlander, die uit dat deel van het land zijn naam meebracht. Naast dit ene voorbeeld van *belt* is er reeds in 1389 een 'Heynken van *die bilte*' bekend (3).

Samenvattend komt Miedema tot de conclusie dat *bilt(e)* uit een ouder *belt(e)* is ontstaan en te maken heeft met een gebied met de betekenis van een *gordel*, *zoom* of *zone*. Opmerkelijk is wel dat het verbasterde woord *bilt* de oorspronkelijke betekenis beter weergeeft dan het woord *belt* waaruit het is ontstaan.

De oorsprong van de plaatsnaam is echter te belangrijk om in kort bestek hiermee af te doen. De gedegen studie van Miedema gaf ons aanleiding in de Biltse historie op zoek te gaan naar ondersteunende gegevens, ook van niet-taalkundige aard.

Bij dit onderzoek viel ons allereerst op dat men in het oosten van ons land het woord *belt* in meervoudsvorm kan aantreffen, in tegenstelling met het woord *bilt*, dat alleen in het enkelvoud voorkomt. Het in het rijtje voorbeelden onder 1 opgenomen voorbeeld *totter bilten wert* is (volgens Miedema) geen meervoudsvorm, maar de vervoeging van de vrouwelijke derde naamval enkelvoud.

Opmerkelijk is verder het volgende. *Totter bilten wert*, komt voor in de oorkonde van een grondschenking in 1307 door de Utrechtse bisschop Guy aan het Vrouwenklooster. Als grenzen noemt hij daarbij: in het noorden De Vuursche, in het zuiden *scoutgunshegge* (de Oude Woudenbergse Zandweg), en in het oosten het gebied van Overhees. Als westgrens wordt genoemd *totter bilten wert* (tot de bilt), anders gezegd tot de oostgrens van het gebied dat de abt van Oostbroek al sinds 1122 bezat. Dit *totter bilten wert* kan geen betrekking hebben op een dan eventueel al bestaand gehucht met de naam De Bilt, althans, het huidige dorp ligt bijna twee kilometer van deze gemeentegrens verwijderd. Daardoor kan het ook niet doelen op één karakteristieke heuvel waarop het dorp zou zijn gesticht.

De gronden van 1307 liggen in elk geval in het gebied van het Zeister Gerecht, dat is af te leiden uit een besluit van de bisschop in 1422 (4). Daarin stelt hij Aernt Hoet aan als zijn houtvester en warandemeester over een gebied dat in het westen bij Dijnselburg (Dijnslo) begon en in het oosten helemaal tot de Grebbe liep. De strook van 1307 lag hier dus westwaarts buiten, evenals het gerecht van de abt van Oostbroek: in 948 en 953 had de bisschop de beschikkingsmacht over al deze gronden gekregen. Het besluit betekende het eind van de vrije jacht van de Utrechtse burgers.

Naar aanleiding van het gebruikte woord *warande*, of jachtplaats, oppert Jan de Vries de volgende afleiding

van de naam De Bilt: hij brengt haar in zijn *Etymologisch Woordenboek* in verband met een oudnederlands woord *bil*, dat eveneens met de jacht te maken zou hebben.

Kritieken op deze stelling geven echter een geheel andere afleiding, die via het oudhoogduitse *bil* (spreek uit *biel*) naar *beil* en *bijl* loopt. Ook Miedema blijkt deze laatste opvatting te onderschrijven. Overigens is noch in de stichtingsoorkonde van 1122 noch in die van Godebald in 1125 het woord *bilt(e)* of een afleiding ervan gebruikt.

In voorbeeld twee is sprake van *die nyeuwe bilt*, in het jaar 1364 voorkomende langs de Utrechtseweg. In een gebied dat loopt van ongeveer 100 meter oostelijk van de tegenwoordige Kerklaan tot 600 meter west ervan, vinden we die oude naam regelmatig vermeld. Gezien het jaar van de eerste vermelding bestaat er beslist geen verband met de overgang van het Gerecht Over de Vecht op Oostbroek. Het is een gebied, een deel van het drooggevallen veen, begaanbaar en geschikt geworden voor cultuur en daardoor een uitbreiding van de oostelijk ervan gelegen 'oude' bilt. Ook dit mag er dus op wijzen dat *bilt* wel met iets van grotere omvang dan één enkele heuvel te maken heeft.

Het ontstaan van de plaatsnaam De Bilt moeten we dus zien als 'het dorp op de bilt' of vrij vertaald 'het dorp op de zoom', te vergelijken met Bergen op Zoom in Brabant.

Noten:

1. P.W.A. Immink en A.J. Maris, *Registrum Guidonis* in *Oud-Vaderlandsche Recht (OVR)* 3e Reeks 23, Utrecht 1969.
2. *Mededelingen van het Instituut voor Naamkunde*, Leuven, 11e jg. afl. 3-4, 1979.
3. *Bronnen Zeist* I, blz. 104.
4. Gemeente Archief Utrecht, Invent. I nr. 16 folio 168.

Een interview met de Heer Olland

Bert van Kooten

In 1980 verhuisde het bedrijf Olland (sinds 1978 de koninklijke) van de Dorpsstraat te De Bilt naar Nieuwegein. Daarmee kwam een einde aan een relatie die meer dan vijftig jaren heeft geduurd.
Op 15 juni jongstleden vond een gesprek plaats met de heer F.W. (Frederik Walraven) Olland, de man die het bedrijf in de jaren twintig vanuit Utrecht naar De Bilt bracht en het vervolgens tot 1973 bestierde. Zijn uitstekende geheugen en een aanvullend archiefonderzoek hebben geleid tot het onderstaande relaas, dat moet worden gezien als een eerste stap in een onderzoek naar de betekenis van de Olland-vestiging voor de Biltse gemeenschap.

Overgrootvader Olland

Het gesprek met de heer Olland begint bij overgrootvader Hendrik Olland. Deze in 1780 geboren Amsterdammer vestigde zich op zeker moment in Groningen als horloge- en klokkenmaker. Hij moet ook in zijn vrije uren veel plezier van zijn technische aanleg hebben gehad. Van zijn hand is een groot zogenaamd 'mechanisch schilderij': een driedimensionaal kijkje in een landschap met beekje, scheepjes, houthakker, enzovoort. Datgene wat in werkelijkheid kan bewegen, beweegt ook in dit schilderij. De constructie bestaat nog steeds en bevindt zich ergens in de magazijnen van het Nationaal Museum van Speelklok tot Pierement in Utrecht.

Grootvader Olland.

Zoon Hendrik, geboren in Groningen in 1825, vond zijn beroep eveneens in de techniek. Na een aanloop in Groningen rondde hij zijn opleiding af in Arnhem. Hij trouwde daar met Johanna Adriana Jansen uit Velp. Niet lang na de geboorte van hun zoon Hendrik in 1851 vestigde het gezin zich in Utrecht, aanvankelijk aan de Wittevrouwensingel (toen nog: Cingel), maar al spoedig aan de Oudegracht. Beroep van Hendrik: wis- en natuurkundig instrumentmaker.

De heer Olland: *'Mijn grootvader was een specialist op het gebied van de meetinstrumenten, vooral meteorologische. Hij maakte vele zogenaamde zelfregistrerende toestellen. Van grote invloed op de ontwikkeling van zijn bedrijf is wel geweest zijn vriendschap met Buys Ballot.'*

Dr. C.H.D. Buys Ballot was sinds 1847 hoogleraar wiskunde (en later ook mechanica en natuurkunde) aan de Utrechtse universiteit. Zijn grote passie, de meteorologie, leidde tot de oprichting van het Koninklijk Nederlands Meteorologisch Instituut in 1854. Voor zijn waarnemingen had de wetenschapper behoefte aan veel en vooral betrouwbare meetinstrumenten, niet alleen voor de Utrechtse vestiging maar met name ook voor de 'buitenposten'. Buys Ballot gaf aan welke instrumenten hij nodig had, Hendrik Olland maakte ze. Een door hem vervaardigde zelfregistrerende barometer, een zogenaamde barograaf, bevindt zich nu nog binnen de muren van het KNMI in De Bilt.

Een volgende specialisatie van Hendrik Olland is wellicht ingegeven door de plaats waar zijn bedrijf was gevestigd: Oudegracht, hoek Draekenburgsteeg, twee panden verwijderd van de Rijksmunt. Voor het wegen van muntgeld had dit bedrijf de behoefte aan zeer nauwkeurige weegschalen. Hendrik Olland maakte ze.

De heer Olland: *'De Rijksmunt bezat lange tijd een weegschaal voor massa tot honderd kilo. Ik vermoed dat deze door mijn grootvader is gemaakt, want toen het apparaat aan vervanging toe was, kwam men bij ons bedrijf met het verzoek om het geheel te vernieuwen. Dat hebben we dan ook gedaan.'*

Oom Willem Carel Olland

Techniek bleef de toon zetten bij de familie Olland. De oudste zoon van Hendrik en Johanna Adriana, Hendrik jr., vestigde zich als medisch instrumentmaker aan de Voorstraat in Utrecht. De derde zoon, Willem Carel - de tweede zoon was in 1862 op jonge leeftijd overleden - nam het bedrijf van zijn vader over. De vijfde zoon, Johannes Cornelis, rondde zijn opleiding tot instrumentmaker af en vestigde zich in 1898 te Zwolle. Hij kreeg vier zonen, waarvan de in 1904 geboren Frederik Walraven de jongste was.

Nadat Willem Carel het Olland-bedrijf had overgenomen, kocht hij een pand aan de Biltstraat, hoek Gasthuissteeg. In 1896 kreeg hij een vergunning om erachter een grote werkplaats op te richten. Vlak voor de eeuwwisseling verhuisde het gehele bedrijf van de Oudegracht naar het nieuwe onderkomen.

De heer Olland: *'Niet lang daarna is de nadruk komen te liggen op de produktie van weegapparatuur. Die ontwikkeling kwam in een stroomversnelling nadat mijn oom Willem Carel in 1907 ergens in Amsterdam een Amerikaanse vinding had gezien: 'automatic scales', een automatische toonbankweegschaal. Hij bedacht er zelf de term 'snelwegers' voor.'*

Het bedrijf legde zich inderdaad vanaf dat jaar toe op de produktie van snelwegers en in 1913 werd de hele instrumentenafdeling geliquideerd. Vier jaar later, tijdens de eerste jaarbeurs, presenteerde Willem Carel in één van de monsterkamers op het Vredenburg de moderne produkten van zijn snelwegerfabriek. Het bedrijf kende vervolgens jaren van sterke groei en Willem Carel - hij had zelf geen zoons - begon naar een waardige opvolger om te zien.

De heer Olland: *'Mijn vader had in Zwolle een zaak in optische instrumenten. Daar was ik graag. Ik knutselde wat af, eigenlijk wel de hele dag, maakte radio's, daar had ik schik in.'*

In 1922 reisde Frederik W. Olland af naar Utrecht, vestigde zich in de M.A. de Ruijterstraat en ging in de leer bij instrumentenmakerij H.M. Smitt aan de Middellaan te Bilthoven.

Na een jaar vertrok hij weer, naar Zwolle en Arnhem, om vervolgens in 1925 op verzoek van zijn oom Willem Carel opnieuw naar Utrecht te komen.

De heer Olland: *'Mijn oom Willem Carel haalde mij terug naar Utrecht met de bedoeling dat ik zijn zaak zou overnemen. Vanaf 1924 woonde hij in Haarlem. Hij had een bedrijfsleider in dienst voor de dagelijkse gang van zaken. Zelf vertoefde hij zo'n vier keer per jaar in Utrecht. Toen ik kwam werd ik onmiddellijk aangesteld als de nieuwe bedrijfsleider.'*

Frederik Walraven Olland

Eén van de eerste problemen waar Frederik W. Olland mee te maken kreeg was die van de te krappe huisvesting voor machines en personeelsleden (22 man in 1925). Aan een uitbreidingsplan werd door het Utrechtse gemeentebestuur de voorwaarde gekoppeld dat de rooilijn van nieuwe huisvesting ter plekke maar liefst 12 meter moest worden teruggebracht van de belendende panden. Uitbreiding zou daarmee in feite inkrimping betekenen.

De heer Olland: *'Toen heb ik maar een advertentie in de krant laten zetten, waarin ik bedrijfsruimte te koop vroeg in Utrecht of omgeving.'*

Rijtuigenfabriek Ingenhoesz aan de Dorpsstraat te De Bilt meldde zich als verkopende partij. Het bedrijf had tot die tijd verzuimd de produktie van het inmiddels achterhaalde vervoermiddel achter zich te laten en op zoek te gaan naar alternatieven, waardoor het in ernstige financiële problemen was geraakt. Het gevolg was sluiting van het bedrijf dat was gevestigd schuin tegenover het toenmalige gemeentehuis.

De heer Olland: *'De vraagprijs was 46 duizend gulden. Ik had mijn oom Willem Carel op de hoogte gesteld van de mogelijkheid. Samen gingen we eens kijken bij het pand*
en vervolgens naar de makelaar aan het Janskerkhof te Utrecht, waar de koop binnen vijf minuten werd beslecht.'

Het pand van de snelwegerfabriek van Olland aan de Dorpsstraat, foto uit 1955.
(foto: Gemeentearchief De Bilt)

De jaren die daarop volgden werden gekenmerkt door aankoop van grond achter en naast het eigen perceel ten behoeve van eventuele toekomstige uitbreiding.

De heer Olland: *'Het pand had een kantoor aan de straatkant. Erachter stond een grote hal met drie oude smidses. Pal tegenover de nieuwe behuizing was een wagenmakerij gevestigd. Daar huurde ik een kamer met kost en inwoning. Lekker dichtbij. De eerste uitbreiding van de fabriek heeft mijn oom niet meer meegemaakt: hij stierf op 6 juli 1928.'*

Na het overlijden van Willem Carel werd het bedrijf omgezet in een naamloze vennootschap, met Frederik W. Olland als directeur. In 1929 betrok hij, zojuist getrouwd, een woning aan de Soestdijkseweg Zuid, naast de latere Van Everdingenschool.

De heer Olland: *'Daar hebben we bijna dertig jaren gewoond. In 1956 zijn we verhuisd naar de Soestdijkseweg Noord, nummer 394, recht tegenover de Hobbemalaan. Het tuinhek komt van de oude behuizing aan de Dorpsstraat. Het is nog aanwezig.'*

Net als zijn oom stond hij open voor mogelijkheden om de produktenscala uit te breiden.

De heer Olland: *'Al voor 1930 zijn we in het bedrijf gestart met de produktie van elektrische koffiemolens. Niet die apparaten, die je tegenwoordig in ieder huishouden aantreft, maar machines die speciaal waren ontwikkeld voor de kruidenier. Echt belangrijk is de produktie voor ons bedrijf nooit geweest. Vlak na de tweede wereldoorlog zijn we ermee gestopt.'*

Wel van groot belang bleven de snelwegers. Tot in 1980 zijn bij Olland dergelijke apparaten van de band gekomen. De economische recessie in de jaren dertig heeft in het bedrijf haar sporen achtergelaten.

De heer Olland is nog onder de indruk van machteloosheid in die periode: *'Je kon niets beginnen, het overkwam iedereen. We hadden aanvankelijk nog onze produktie uitgebreid met snijmachines, nadat we in 1933 de noodlijdende Verenigde IJzerfabrieken uit Doetinchem hadden overgenomen. Maar tenslotte restte ons ook niets anders dan een spelletje kaarten. We gingen in De Bilt van start met 22 man personeel. Tien jaren later zaten we met zeven om de tafel. Uiteindelijk gingen we, zoals zoveel bedrijven, over op de produktie van wapenonderdelen. Hiervoor kregen we een redelijk aantal*

opdrachten. Tijdens de mobilisatie werd het aantal orders verviervoudigd, zodat we plotseling de vraag nog nauwelijks aankonden. We werkten uiteindelijk met drie ploegen, vierentwintig uur per dag.'

Voor en tijdens de tweede wereldoorlog werden vele Duitse bedrijven ingeschakeld in de oorlogsindustrie. Als gevolg daarvan moesten zij ten slotte de vervaardiging van hun oorspronkelijke produkten overlaten aan bedrijven in de bezette gebieden. Voor het Olland-bedrijf betekende dit, dat in 1942 in opdracht van een Duitse fabrikant de produktie van snelwegers weer kon worden opgepakt

De gevolgen van Dolle Dinsdag (5 september 1944 meldde Radio Oranje dat Britse troepen Breda hadden bereikt, waarna een geruchtenmachine op gang kwam die leidde tot enorme paniek onder de Duitser bezetter en sympathisanten en tot ijdele hoop onder de bevolking) bleven ook voor het Olland-bedrijf niet uit. Geen gas, geen water, geen elektriciteit, geen telefoon, waardoor de produktie volledig moest worden stilgelegd. De volgende maand bereikte de heer Olland het verzoek om in het magazijn van zijn bedrijf een gaarkeuken voor drieduizend monden op te nemen.

De heer Olland: *'Dat magazijn was een soort overkapte ruimte achter het kantoor. Een gaarkeuken op die plaats zou wel eens gevaarlijk kunnen zijn. We hadden er namelijk, onder een berg van kisten, een auto met gasaanhanger verstopt. Maar goed, toch maar ingestemd. Uiteindelijk konden we die auto nog een paar keer gebruiken om over de IJssel extra voedsel voor de gaarkeuken te halen.'*

Na de bevrijding in 1945 kwam de snelweger opnieuw in produktie. Tot 1958 was dit produkt de belangrijkste pijler van het bedrijf.

De heer Olland: *'Eind 1957 pikten we een idee uit de Verenigde Staten op: de koffieautomaat. Samen met een ingenieur uit Delft ben ik begonnen met de ontwikkeling van een eigen apparaat. Stap voor stap is dat gelukt. Eerst maakten we twee koffieautomaten. Ze kostten tussen de vijf- en zesduizend gulden per stuk. Eén ervan verkocht ik ergens in Brabant. Vervolgens maakten we er nog eens vijf, daarna twintig en al spoedig werd de koffieautomaat ons belangrijkste produkt. Nu, in 1992, produceert Olland eigenlijk alleen nog koffieautomaten.'*

De laatste jaren volgde de heer Olland het bedrijf nog van een afstand. Zijn zoon is hem opgevolgd nadat Frederik W. per 1 januari 1973 de zaak verliet.

De heer Olland: *'Uiteraard let ik op de hoogtepunten, zoals het 125-jarig bestaan in 1978, waarbij het bedrijf het predikaat 'Koninklijk' verkreeg. En natuurlijk de verhuizing naar Nieuwegein in 1980. Er zijn nu zo'n 140 personeelsleden, da's wel wat meer dan toen we naar De Bilt kwamen.'*

De Dorpsstraat en het verkeer in de vorige eeuw

Tjitse Langerveld

Vandaag de dag gaan we 'even' naar Utrecht of naar Zeist. En dat dankzij de auto of de trein. Toch was het nog maar honderd jaar geleden dat De Bilt een goed bereikbare plaats werd.

Tot in het begin van de vorige eeuw bestond het verkeer in de Dorpsstraat van De Bilt hoofdzakelijk uit boerenwagens en karren en, vooral in de zomer, rijtuigen en koetsen van de villa- en buitenplaatsbewoners.
In die tijd was er nog geen sprake van een regelmatig tijdschema voor diligences en postwagens van en naar Utrecht. Wel reed er in het begin van de vorige eeuw vanuit Utrecht tweemaal per week een postkar door de Dorpsstraat, die via Zeist en Driebergen naar Nijmegen ging. De postkar vervoerde staats- en zakenpost, dus geen poststukken of brieven voor particulieren.

Deze postritten hadden een aansluiting op ritten naar Arnhem en Duitsland. Met vele wegen in ons land

Een postkar, zoals die in het midden van de vorige eeuw werd gebruikt.

was het in die tijd nog slecht gesteld en je verbaast je erover hoe men in droge zomers en natte winters een enigszins normale dienst kon onderhouden.

Volgens een door de gemeente De Bilt in 1815 gedane opgave aan het departement van Oorlog waren enkele wegen in De Bilt soms moeilijk begaanbaar:

'Door dit gerecht loopt:
1. eene weg van Utrecht komende en bestraat zijnde tusschen weilanden door tot aan de buitenplaats Vollenhoven, alwaar zij zich in tweeën verdeelt, waarvan een arm die mede bestraat is, tusschen heidevelden naar Amersfoort gaat, terwijl de tweede arm een zandweg en in het zomersaisoen zeer zwaar zijnde naar het dorp Zeyst en verder gaat, lopende dan eens tusschen heivelden en bosschen en dan eens tusschen bouwlanden door;
2. loopt er eene weg in kleigrond bestaande Zuidwaarts, voorbij de buitenplaats Oostbroek naar het dorp Bunnik, zijnde deze weg in het wintersaisoen moeyelijk te passeeren, loopende deze weg tusschen wei en bouwlanden door.
3. loopt er verder eene weg in zandgrond bestaande Noordoostwaards, voorbij de buitenplaats Jachtlust naar Soestdijk, zijnde deze weg in het zomersaisoen zwaar om te gaan, loopende tusschen wei, bouw en heilanden door.
4. eindelijk loopt er eene weg in zandgrond bestaande naar Blaauwcapel tusschen wei en bouwlanden; deze weg is wegens deszelfs lage ligging in het herfstsaisoen bij veel water moeyelijk te begaan, doch is thands door eene kade zeer verhoogd en zal daardoor in het vervolg gemakkelijker te begaan zijn.
De gemiddelde breedte der 4 opgemelde wegen is doorgaans 20 voeten en dus zoodanig dat er 2 rijtuigen elkander gevoeglijk kunnen passeeren.'

We zien dus dat, wilde een regelmatig diligenceverkeer toekomst hebben, er aan sommige wegen, vooral die naar Zeist en verder, en ook naar Soestdijk, heel wat te verbeteren viel. In de volgende tien jaren is dat ook gebeurd, want in 1838 worden de diensten op schema uitgevoerd.

Door zijn centrale ligging was Utrecht het middelpunt van een groot aantal diligence- en postwagendiensten met aansluitingen in vele plaatsen en was het van hieruit mogelijk post door een groot deel van Europa te verzorgen.

Uit het volgende staatje blijkt op welke uren de verschillende diensten De Bilt aandeden.

Werkdagen:

7.30 u. Utrecht-Amersfoort	diligence
9.30 u. Utrecht-Rhenen-Arnhem	postwagen
11.00 u. Utrecht-Rhenen-Arnhem	diligence
11.30 u. Utrecht-Amersfoort	diligence
11.30 u. Utrecht-De Bilt	bodedienst
12.00 u. Utrecht-Rhenen-Arnhem	diligence
13.00 u. Utrecht-Rhenen-Arnhem	diligence
14.30 u. Utrecht-De Bilt	vrachtwagen
16.30 u. Utrecht-Amersfoort	diligence
22.00 u. Utrecht-Amersfoort	diligence
23.00 u. Utrecht-Woudenberg-Nijmegen	diligence

Op de volgende dagen van de week kwamen (vracht)wagens en een postwagen (op zaterdag om 14.00 uur naar Scherpenzeel) door de Dorpsstraat:

	ma.	di.	wo.	do.	vr.	za.
6.30 u. Utrecht-Amersfoort	x		x		x	
11.00 u. Utrecht-Wageningen						x
14.00 u. Utrecht-Amerongen			x		x	
14.00 u. Utrecht-Scherpenzeel						x
15.00 u. Utrecht-Doorn						x
16.00 u. Utrecht-Amersfoort	x	x	x	x		x

Wanneer men bedenkt dat al die voertuigen ook weer terug moesten naar Utrecht, kan men uitrekenen dat er minstens twintig wagens per dag door de Dorpsstraat ratelden. Voor de bewoners van de Dorpsstraat zal dat een welkome afwisseling geweest zijn. Meestal kondigden de koetsiers zich met hoorngeschal aan en het laat zich begrijpen dat menig gordijntje opzij werd geschoven om even te kijken wie er nu weer zo'n 'verre reis' naar Amersfoort of Arnhem ondernam.

De regels en de controle.

Voor de ondernemers van diligences en postwagens waren de voorschriften vrij streng. Iedereen die personen en vracht wilde gaan vervoeren moest een vergunning aanvragen. Alle rijtuigen waarin zitplaatsen verhuurd konden worden vielen hieronder. Voor het vervoer van vracht gold eenzelfde regel. Iedereen die goederen aanbood voor de diverse plaatsen of die meewilde kon dat een dag van tevoren opgeven.

Om een vergunning te kunnen krijgen moest, volgens een besluit van 24 november 1829 (*Staatsblad* nr. 73), de aanvrager de volgende gegevens invullen:

- Naam en voornaam van de ondernemer of firma die de verantwoordelijkheid droeg en eventueel aansprakelijk gesteld kon worden.
- De woonplaats van de ondernemer of het domicilie van de firma.
- Een nauwkeurige opgave van de te volgen route(s).
- Het soort rijtuig dat men wilde gebruiken.
- Het aantal zitplaatsen per rijtuig.
- Het aantal paarden.

- De plaatsen waar men onderweg de paarden zou verwisselen.
- De uren van vertrek en aankomst, zowel op de tussenstations als op de eindpunten.
- De tarieven voor personen en vracht.
- De hoogte van het bedrag en de wijze waarop de ondernemers bereid waren borg te staan.

De afstanden van plaats tot plaats werden niet in kilometers maar in uren gaans aangegeven. Vanuit De Bilt naar Utrecht was drie kwartier, naar Zeist een uur en van De Bilt naar Amersfoort was drie uur. De reis naar Bunnik vergde een uur, naar Soestdijk twee uur en naar Blaauwcapel slechts een half uur. Al deze tijden waren gebaseerd op stapvoets rijden.

De ondernemers moesten zorgen voor goede rijtuigen en paardetuigen. Voordat een vergunning werd afgegeven werden deze in het bijzijn van een commissaris van politie door twee deskundigen gekeurd. Bij de keuring werd gelet op de afstand tussen de voor- en achterwielen. Volgens de voorschriften moest de afstand tussen de achterwielen een el en 62 duimen* zijn. Bij de voorwielen mocht de afstand niet minder dan een el en 59 duimen bedragen. Op zandwegen met een smaller spoor mocht daarvan afgeweken worden. Vanaf de grond gerekend mocht de hoogte van diligences en postwagens (met de bagage bovenop mee) niet meer dan drie ellen zijn.
Voor een rijtuig met negen zitplaatsen liepen twee paarden, bij vijftien zitplaatsen drie. Deze drie paarden liepen dan naast elkaar en niet, zoals men zou denken, één voorop en twee daarachter. Als er meer dan twaalf personen meereisden en daar ook nog vracht bijkwam, werden er vier paarden gebruikt en twee koetsiers, waarvan er een op de bok zat en de ander op een van de twee voorste paarden.

Dan was er ook nog een conducteur, die toezicht moest houden op de stipte uitvoering van de dienst. Hij was tevens belast met de zorg voor reizigers en vracht. Hij zat bij de koetsier op de bok en was te herkennen aan een metalen plaat op zijn borst die de naam van de ondernemer droeg. Indien nodig blies hij op de koperen hoorn. De minimumleeftijd voor zijn baan was 23 jaar, terwijl een koetsier al met 21 jaar mocht rijden. Had het rijtuig minder dan zes zitplaatsen, dan werden de functies van koetsier en conducteur in één persoon verenigd.
Het was ook voorschrift dat deskundigen in het bijzijn van de reizigers de rijtuigen en paardetuigen regelmatig controleerden. Dat die controle nog wel eens te wensen overliet bleek uit klachten van reizigers: zij klaagden vaak dat de deuren tochtten, de raampjes kapot waren en de banken vuil en versleten waren, wat het zitten natuurlijk niet direct veraangenaamde. Vooral na lange trajecten kwam men niet zo fit uit de altijd hobbelende koets als men erin gegaan was.

Natuurlijk was het verboden dronken op de bok te zitten. Mocht de koetsier toch enigszins aangeschoten zijn, dan was het de plicht van de conducteur hem te laten vervangen. Gebeurde dit onderweg, dan moest de conducteur bij de eerstvolgende wisselplaats voor een andere koetsier of diligence zorgen.

Het gewicht van de rijtuigen was ook aan voorschriften gebonden. De openbare diligences, post- en

De diligence, getrokken door 3 paarden, met vracht op het dak.

vrachtwagens mochten, afhankelijk van de wielbreedte, inclusief reizigers en personeel op de bok de volgende gewichten niet overschrijden:

wielbreedte	8 duimen	2600 pond
„	11 duimen	3500 pond
„	14 duimen	4000 pond.

Doordat de rijtuigen vaak zwaar beladen waren, was het voor de paarden een hele klus om bijvoorbeeld op de route naar Arnhem de wagen bij Rhenen tegen de Grebbeberg op te trekken. Was het voor de paarden te zwaar en moesten ze tijdens de beklimming even stilstaan, dan had de koetsier de beschikking over twee sterke stokken met ijzeren punten, die hij om achteruitrijden te voorkomen tegen de achterwand van het rijtuig plaatste.

Was men eenmaal boven, dan moest de koetsier opletten dat het tijdens de afdaling niet te hard ging. Met remblokken kon hij de achterwielen in geval van nood blokkeren. Als het in de winter glad was, moesten de hoeven van de paarden met zg. ijsnagels worden beslagen; de plaatselijke gemeentebesturen moesten ervoor zorgen dat bruggen met zand of as werden bestrooid.

Als het tijdschema het toeliet kon men tussen de wisselplaatsen in- en uitstappen. Verder diende men zich in het rijtuig netjes te gedragen en geen overlast te bezorgen aan medepassagiers, Men mocht geen bagage meenemen die hinderlijk was voor andere reizigers, geen hond of kat bij zich in het rijtuig hebben en het was verboden te roken.

Natuurlijk waren er ondernemingen die het niet zo nauw namen met de regels. Uit het bovenstaande is al gebleken dat een postwagen met accommodatie voor zes personen met drie paarden moest worden bespannen. Dit voorschrift wilde men bijvoorbeeld wel eens ontduiken door met twee paarden te rijden. Dat gaf bij controle altijd onenigheid met de inspecteurs, die na herhaalde waarschuwingen procesverbaal opmaakten.

De reden dat men met zo weinig mogelijk paarden wilde rijden was gelegen in het feit dat men voor ieder paard tolgeld moest betalen: globaal was men voor twee paarden 10 cent verschuldigd, voor drie 15 cent en voor vier paarden was men 20 cent kwijt; en daar er bijvoorbeeld langs de route Utrecht-Arnhem wel tien tollen waren, betekende een paard minder in die tijd een behoorlijke besparing op de exploitatiekosten.

De Bilt uit zijn isolement

Op 12 maart 1845 werd aan Paul Dieges concessie verleend om een postwagendienst tussen Utrecht, De Bilt en Zeist te beginnen.

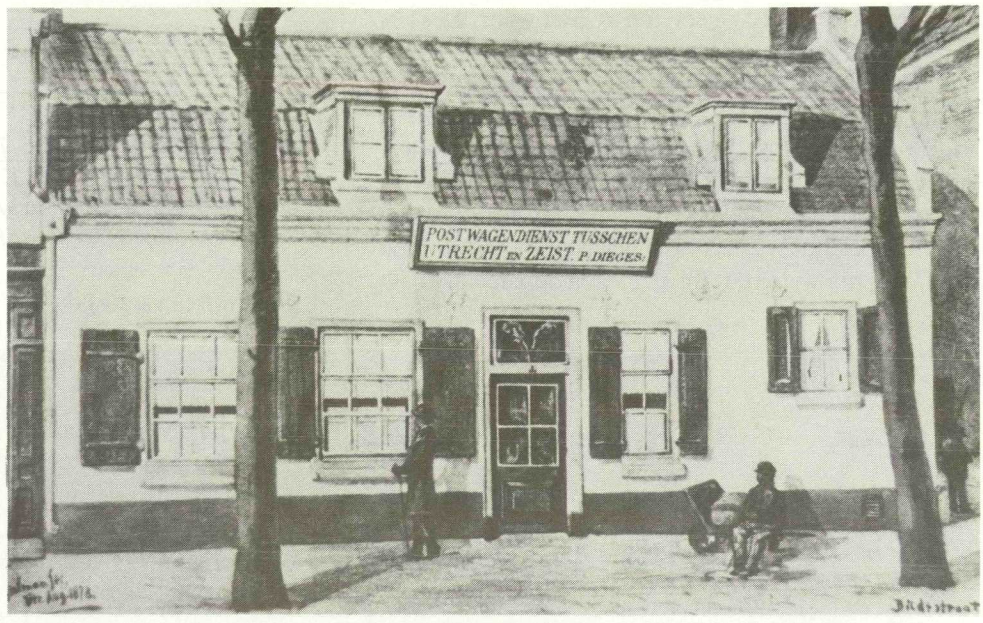

Het huis van Paul Dieges aan de Biltstraat, tegenover de Kapelstraat.

In een Utrechtse krant liet hij weten dat hij vanaf 16 mei om 8.00 uur 's morgens en om 18.00 uur 's avonds vanaf zijn huis op de Biltstraat (buiten de Wittevrouwenpoort) zou vertrekken. Vanuit Zeist vertrok hij om 11.30 en 19.30 uur, zo gaf hij aansluiting op de trein van Utrecht naar Amsterdam.

Hij onderhield ook een postwagendienst op Amersfoort; vertrek omstreeks 8.00 uur vanaf zijn huis en 17.30 uur uit Amersfoort, met aansluiting op de trein naar Amsterdam en de trekschuit naar Leiden. Hij reed alleen in de zomer.

In 1863 breidde hij zijn dienst naar De Bilt en Zeist uit tot vijf ritten per dag, nl. om 7.00, 9.00, 11.30, 14.00 en 18.30 uur. Een rit van Utrecht naar Zeist kostte 35 cent, een dagretour 60 cent. Wilde men vanuit De Bilt

naar Utrecht of Zeist, dan betaalde men een kwartje, voor een retour 45 cent.

Paul Dieges was ook bereid om voor de buitenplaatsen op de route boodschappen mee te nemen.

In het begin had hij het druk en moest er af en toe een reservewagen ingezet worden.

In 1864 kreeg hij echter concurrentie van de firma Van Wijk uit Zeist. Van Wijk had een grotere diligence, met plaats voor negen personen. Ook hij gaf met zijn ritten aansluiting op de in 1843 aangelegde treinverbinding Utrecht-Amsterdam. In 1845 volgde het traject Utrecht-Arnhem en in 1863 Utrecht-Amersfoort-Hattem. De firma Van Wijk gaf bovendien iets meer service dan Paul Dieges: bij koud weer lag er zijn rijtuigen hooi op de vloer, zodat de reizigers hun voeten warm hielden.

Paul Dieges heeft het nog tot 1879 uitgehouden. In dat jaar werd de paardetram van Utrecht naar Zeist in gebruik genomen en kon hij de concurrentie niet langer volhouden. Begrijpelijk overigens, want het publiek zat liever in een over de vlakke rails rijdend voertuig dan in de hobbelende wagens van Dieges en Van Wijk. Ook Van Wijk zag wel in dat hij niet tegen deze mededinger op kon en werd koetsier op de paardetram. Paul Dieges werd huurkoetsier. Wachtend op een vrachtje stond hij met zijn rijtuig bij het station in Utrecht. Het ging echter bergafwaarts met hem; de drank was nog het enige middel om hem te doen vergeten dat hij eens diligence-eigenaar was geweest; op 13 juni 1894 overleed Paul Dieges en kwam er een einde aan zijn armoedige en trieste bestaan. Ook landelijk gezien was het tegen het eind van de vorige eeuw voor diligences en postwagens een aflopende zaak. Door de toename van spoor- en tramlijnen konden steeds meer plaatsen sneller bereikt worden. In het begin van deze eeuw werden de wagens alleen nog gebruikt voor het vervoer naar plaatsen die te ver van deze lijnen aflagen.

* 1 el = 68,8 cm; 1 duim = 2,57 cm.

Literatuur:
Staatsblad 24-11-1829 no. 73;
Utrechtse Volks-Almanak 1839;
De Utrechtse Gemeenten in 1815, 1972;
Dr. A. van Hulzen *Utrecht en het verkeer 1850-1910*, 1987.

(illustraties verzorgd door de auteur)

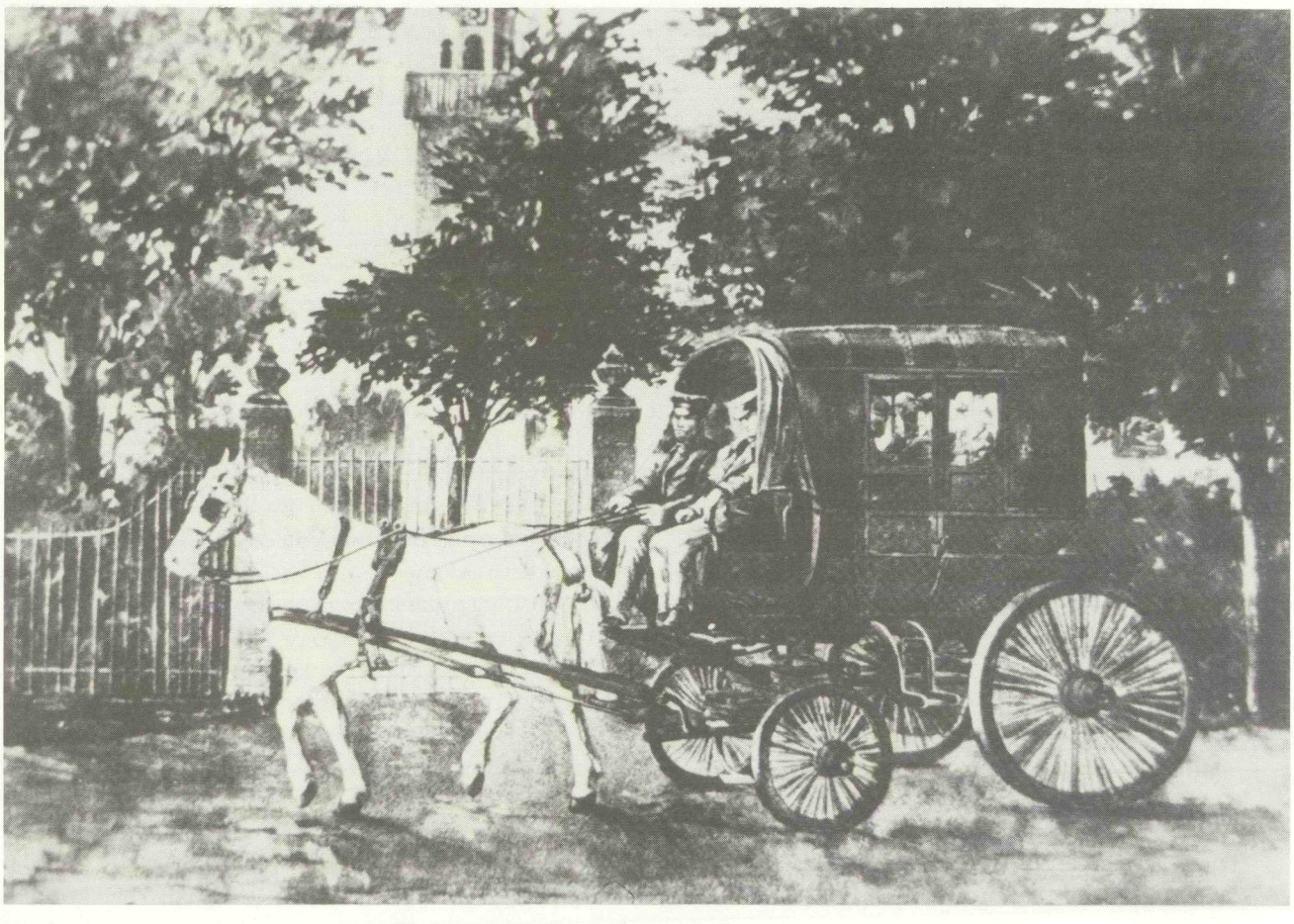

Het 'wagentje van Dieges' passeert de Nederlands Hervormde Kerk aan de Dorpsstraat.

Drie kroonluchters uit Beerschoten opgespoord

Abe Postema

Van oudsher kent De Bilt door zijn gunstige ligging vele landgoederen. De kleine afstand tot de stad Utrecht speelde daarbij een rol. Belangrijker was echter de ligging op de grens van hoger gelegen zandgronden en vruchtbare weidegrond. Hierdoor was een lonende exploitatie van een landgoed mogelijk.

De tijden zijn veranderd, maar enkele fraaie landgoederen zijn gebleven. Dat wil zeggen qua uiterlijk. Van de oorspronkelijke interieurs is weinig bewaard gebleven.

Huize Oostbroek heeft zijn grote salon met oorspronkelijke lambrizering en plafond behouden. Voor het overige is het landhuis in de eerste plaats kantoor. Houdringe en Jagtlust zijn compleet ingericht tot kantoor en kennen weinig herkenbare overblijfselen uit de tijd dat deze huizen voor bewoning werden gebruikt.

Vollenhove heeft zijn stijl behouden, maar van het oorspronkelijke interieur resten slechts, in een salon, enkele schilderingen van putti met symbolen van voorspoed.

Sandwijck verloor bij de laatste restauratie zijn fraaie plafonds. Deze bleken volledig te zijn aangetast door huiszwammen.

Beerschoten heeft nog slechts zijn fraaie 17e-eeuwse schouw, die naar alle waarschijnlijkheid uit het eerste landhuis Beerschoten afkomstig is.

Daarnaast bestaan er nauwelijks afbeeldingen van vroegere interieurs. Slechts enkele foto's uit de jaren 1920-30 zijn bekend (1).

Soms doet men echter een verrassende ontdekking, waardoor het beeld van de vroegere glorie van de Biltse landhuizen ietsje completer wordt. Zo in geval van Beerschoten. In het kasteel/raadhuis van Bemmel, de Kinkelenburg, blijken een drietal kroonluchters te hangen die oorspronkelijk de vertrekken van Beerschoten sierden (2).

Tijdens de tweede wereldoorlog werd de Kinkelenburg zwaar beschadigd. Na de oorlog werd echter snel met het herstel van het kasteel begonnen. Besloten werd om het als raadhuis in gebruik te nemen en voor een fraaie inrichting te zorgen. Met de lambrizering uit een oud herenhuis als basis, werd dit resultaat bereikt.

De bevolking wilde aan de inrichting een steentje bijdragen. Daarom startte er in augustus 1953 een inzamelingsactie in de vijf kerkdorpen die tot de gemeente Bemmel behoren. Uit de opbrengsten van die actie konden de drie Biltse kroonluchters worden aangeschaft.

Een kroonluchter kreeg een plaatsje in de vestibule. De overige twee hangen in de raadszaal en laten hun licht over Bemmelse aangelegenheden schijnen.

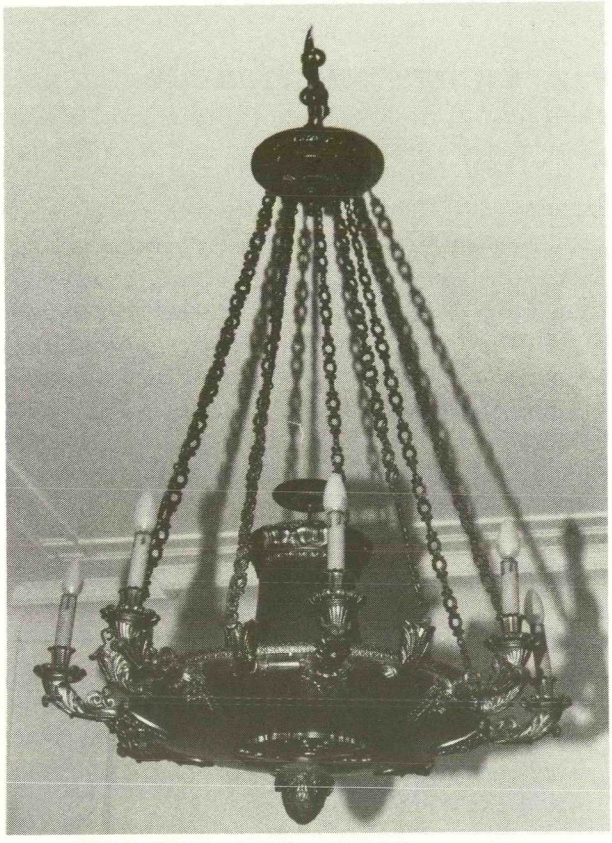

Een kroonluchter van Beerschoten in het raadhuis van Bemmel.

De kroonluchters zijn uitgevoerd in biedermeierstijl, gangbaar rond het midden van de vorige eeuw, een voortzetting van de empirestijl. Ze zijn vervaardigd in de modekleuren van die tijd: bronzen kandelaars in een bronsgroene armatuur.

Dat zou kunnen betekenen dat de kroonluchters dateren van de verbouwing van Beerschoten, rond 1840. En dat ze de brand van 1899, die een flink gedeelte van Beerschoten verwoestte, hebben overleefd (3,4).
Vast staat in ieder geval dat we drie fraaie kroonluchters hebben opgespoord, die de stille getuigen blijken te zijn van de inrichting van een Bilts landhuis in de 19e eeuw.

Met dank aan de heer R. Nassau voor zijn medewerking.

Noten:
(1) Tot op heden niet gepubliceerd.
(2) Zie: F.M. Eliens en J. Harenberg: *Middeleeuwse kastelen van Gelderland,* Rijswijk 1984, p. 256: 'De aardige empirekronen in de vestibule en de raadszaal zijn afkomstig uit huize Beerschoten in De Bilt'.
(3) Rijksdienst voor de Monumentenzorg: Bijdragen tot het bronnenonderzoek naar de ontwikkeling van Nederlandse historische tuinen, parken en buitenplaatsen (groene reeks), het deel: *Buitenplaatsen bij De Bilt; Vollenhoven, Houdringe en Beerschoten,* Zeist 1983, p. 16.
(4) Hans Verbraaken: *Som aan bankpapier aan vlammen ontrukt,* Utrechts Nieuwsblad 18 september 1987.

De kroniek van Henrica van Erp

Jan van der Heiden

Henrica van Erp, abdis van het Vrouwenklooster van 1503-1548, was de eerste geschiedschrijver van onze lokale historie en verdient daarmee een plaatsje in dit eerste nummer van onze jonge vereniging.
Een korte verkenning van de naslagwerken leert ons dat Henrica een dochter was van Johannes van Erp en Hildegunda Heins, telg van een adellijk geslacht uit Brabant, waarschijnlijk uit de omgeving van 's-Hertogenbosch of Gastel (1). Henrica's zuster Jacoba was van 1520 tot 1558 of 1559 abdis van het cisterciënzerklooster Het Munster in Roermond.
Een uitvoerig onderzoek naar de afkomst van Henrica van Erp zal ongetwijfeld nog nadere gegevens aan het licht brengen.

Op St.-Gillisdag (1 september) van het jaar 1503 overleed Geertruyt van Groenesteyn, abdis van het Vrouwenkloos-ter bij De Bilt. Haar lichaam werd begraven in de kapel van het klooster. Op de plaats van dit in 1585 afgebroken klooster (omgeving Kloosterlaan) werd rond de laatste eeuwwisselingeen grotehardstenen grafzerk gevonden, zonder ornamenten, maar met het volgende opschrift in gotische letters (1):

hier leyt begrave vrou gertruyt
van gruenensteyn sterff a° XV^{c} en III
op S. jelisdach bidt voer die ziel.

Men had waarschijnlijk weinig moeite met de keuze van een nieuwe abdis, want op 2 september, een dag na het overlijden van Geertruyt, werd Henrica van Erp tot haar opvolgster gekozen. Enkele weken later werd zij in deze functie bevestigd, en tot haar overlijden op 26 december 1548 bleef zij abdis van deze nog welvarende abdij.

Tijdens haar 45 jaar durende ambtsvervulling bewaarde men in het klooster een boekje, waarin regelmatig aantekeningen werden gemaakt over gebeurtenissen die in en rond het klooster plaatsvonden. Dat boekje is helaas verloren gegaan, maar een deel van de tekst is ons toch overgeleverd. Aan het eind van de 17e eeuw kreeg de Amsterdamse amateurhistoricus Andries Schoenmaker (1660-1735) het boekje in handen, en hij vond de inhoud blijkbaar zo waardevol, dat hij een uittreksel van de aantekeningen heeft gemaakt. Dit handschrift wordt bewaard in de handschriftencollectie van de Rijksuniversiteit te Utrecht. Het stuk, dat met nog drie werken van zijn hand is samengebonden tot één groot boekwerk, heeft als opschrift:

Uyt seker out boek geschreven door de hant van Vrouwe henrica van Erp Abdisse in vrouwenclooster buyten Utrecht (2).

De tekst van Schoenmaker werd in 1698 in druk uitgegeven door de Utrechtse hoogleraar Anthonius Matthaeus (1635-1710) in het eerste deel van zijn *Veteris Aevi Analecta*, waarvan in 1738 nog een herdruk verscheen (3).

Hoewel de aantekeningen bijna geheel chronologisch staan opgetekend, kunnen we niet van een zuivere kroniek spreken. Het is eerder een verzameling van eigentijdse aantekeningen. De tekst begint met de simpele mededeling dat in 1139 het Vrouwenklooster was getimmert (4). Na een mededeling over de afbraak van twee vervallen kerktorens in 1518 en de bouw van een nieuwe toren in 1519 volgt een aantal korte notities over de periode 1421-1503. Hierop volgen de aantekeningen uit 1503-1548, de periode dat Henrica van Erp abdis van het klooster was. Dit deel beslaat ongeveer 80% van de ons overgeleverde tekst, en vormt daarmee het hoofdbe-

standdeel van de kroniek. De kroniek krijgt nog een vervolg met aantekeningen over 1549-1583 onder de abdissen Johanna van Hardenbroek (1549-1570), Maria van Zuylen (1570-1579) en Catharina van Oostrum (1580-c.1589). Tot slot vinden we nog beschreven hoe men *een proven bidt voor de Kynder*. Uit dit overzicht blijkt al, dat Henrica van Erp niet de enige auteur van deze kroniek is. De aantekeningen van na haar overlijdensjaar 1548 zijn zeker door anderen genoteerd. Bij nadere beschouwing van de tekst blijkt, dat ook fragmenten uit haar ambtsperiode aanwijsbaar door anderen zijn opgetekend. Zo lezen we bijvoorbeeld:

> *Anno 1517 cost (kocht) mijn Vrou van Erp op nieuwjaersavont, het huys van Hendrick van Esscheren, staende binnen Utrecht bij de plompen toorn...*

Het zinsdeel *'mijn Vrou van Erp'* treffen we op meerdere plaatsen aan, en deze notities zijn uiteraard niet door de abdis zelf, maar door een ander uit de kloostergemeenschap geschreven. Andere fragmenten zijn wel aanwijsbaar van haar hand, zoals: *anno 1539 gaff Jan van Erp mijn broeder een casufel* (kazuifel, deel van een misgewaad) *van root fluweel*. Indien we het oorspronkelijke boek tot onze beschikking hadden, zouden we door handschriftvergelijking beter kunnen oordelen over de inbreng van de verschillende auteurs.

De kloostergemeenschap

De archiefbescheiden van het Vrouwenklooster zijn slechts fragmentarisch bewaard gebleven, maar met deze kroniek zijn we in staat om een kijkje achter de schermen van deze besloten gemeenschap te nemen. De benedictinessen waren bepaald niet arm gekleed; ze waren dan ook allemaal afkomstig uit vooraanstaande en adellijke geslachten. Dat blijkt onder meer uit de familienamen die we aantreffen, zoals Van Zuilen, Van Amerongen, Vronestein, Natewisch, Van Bilant, Van Driebergen, Van Cuyck, Van Gaesbeeck, Van Tuyl, etc. De meisjes die door hun vader in het klooster werden geplaatst waren nog jong. In de jaren 1533-1536 werden zeven meisjes in het klooster opgenomen, wier namen we elders in de kroniek en in een lijst van 1549 weten te achterhalen (5). Zij deden als novice hun intrede, om zich in een leerperiode van enkele jaren op het ascetische leven van een benedictinesse voor te bereiden. Vier van hen waren in 1523 geboren, te weten: Anna, dochter van Dirc van Rijn; Margriet, dochter van Eernst van Meerten; Catharina, dochter van Willam van Oostrum; en Geertruyt, dochter van Ernst van Amerongen. Twee meisjes, Elisabeth van Tuyl en Guilielma van Cuyck hebben 1524 als geboortejaar. Van één meisje, de dochter van Willam Raven, heb ik geen nadere informatie gevonden. Een en ander betekent, dat deze meisjes hooguit 12 of 13 jaar waren, toen zij in het klooster werden geplaatst. Van Anna, Margriet en Catharina weten we bovendien dat zij in 1539 ten overstaan van de abdis de kloostergelofte aflegden, en dus op 15-jarige leeftijd volwaardige kloosterzusters werden. Een aantal jaren eerder, in 1518, werd de 10-jarige Anna van Bilant reeds als novice onder het gezag van de abdis geplaatst. In de aantekeningen over 1503-1548 staat een 40-tal kloosterzusters met name vermeld. Mogelijk ontbreken er enkele namen. Natuurlijk was er gedurende die 45 jaar enig verloop, maar een schatting dat het aantal benedictinessen dat gelijktijdig in het klooster verbleef ca. 25-30 bedroeg, lijkt reëel. De eerder genoemde lijst van 1549 vermeldt 24 religieuzen, maar ook op deze lijst kunnen enkele namen ontbreken.

Sommige benedictinessen hadden een duidelijke functie. Aan het hoofd van het convent stond natuurlijk de abdis. Zij werd bijgestaan door een priorin, die bij haar afwezigheid of in geval van ziekte een deel van haar taken overnam. In 1505, 1510 en 1511 wordt Heylwich van Vronesteyn als priorin vermeld. Mogelijk kon *die oude priorinne* haar taken niet meer geheel vervullen, want gelijktijdig treedt Mechtelt van Groenesteyn op als *die jonge priorinne,* later gewoon als priorin aangeduid. Margriet van Amerongen, die evenals Mechtelt in 1487 geboren was, diende Henrica van Erp als haar *cappelaenster*. Een andere functie was die van *kelweerster*, een soort procuratiehouder. In 1505 werd die functie waargenomen door joffer van Lunenborch, maar in 1533 wordt Johanna van Hardenbroek als zodanig vermeld. Johanna zou in 1549 na Henrica van Erp abdis van het convent worden. Peternel van Zijl was in 1517 *costerinne*. Zij werd later opgevolgd door Adriana van Voerd (Voord).

Naast de zusters benedictinessen was er in het klooster ook veel personeel aanwezig, waarvan een deel in het klooster woonde. Er was nu eenmaal veel werk te doen, en de adellijke religieuzen zullen hun eigen aandeel daarin wel beperkt hebben tot de lichtere taken zoals naaien en borduren. De abdis had een dienstjoffer tot haar beschikking, en voor de overige nonnen waren er *camenieren*. Verder treffen we er een *backer tevens bierbrouwer, een melckmoeder, koeharder* (herder), *boumeester, keuckenmoeder, vuyrhuysmoeder* en een veelheid aan *knechts ende maechden*, om van onze *oude Neelmoeder* niet te spreken. Dat het aantal knechten aanzienlijk was blijkt wel uit de aanwezigheid van een afzonderlijke *knechts-reventer* (refter, eetzaal). Ten slotte dienen we nog te vermelden dat *leys* (lees) *meester Christoffel hier die biechtvader was*, en de mis werd opgedragen met medewerking van twee kapelaans, een organist en een of meer priesters.

De gebouwen en hun inboedel

De bouwgeschiedenis van het Vrouwenklooster is door gebrek aan archiefstukken grotendeels onbekend. Deze kroniek geeft ons de indruk, dat het een tamelijk omvangrijk complex was, waar voordurend aan werd verbouwd en bijgebouwd. Zo werd in 1469 een nieuwe *reventer* (refter, eetzaal) gebouwd, het geen een kapitaal vergde van 581 Rijns gulden. Verschillende giften kwamen daartoe binnen, onder meer van de vaders van twee nieuwe novicen, Feyse van Natawisch en Heylwich van Vronesteyn. De priorin Margriet van der Maern liet in 1478 het *sieckhuys* bouwen. Zes jaar later was Maria Gruyters priorin, en zij vereerde het convent met een nieuw *bouhuys* (vertrek waar het 'bouwen', bewerken van boter en kaas plaatsheeft) *ende plach ons bouhuys daer vorens te staen in den Haege, daer die steenen Camer noch staat.* In 1494 liet dezelfde Maria Gruyters een Heilig Graf plaatsen in de abdijkerk. De beeldengroep van dit Heilige Graf is later beschadigd teruggevonden, en wordt thans bewaard in het depot van het Centraal Museum te Utrecht. In 1505 werd het een en ander aan de abdij vertimmerd, al blijkt uit de tekst niet wat men uitvoerde. In datzelfde jaar werd in de kerk een St.-Anna-altaar opgesteld, bekostigd door Heylwich van Vronesteyn en Margriet van Amerongen. Dat men al vroeg over een orgel beschikte lezen we bij 1510:

> *Joffer Heylwich van Vronesteyn, ons Priorinne doe was, gaff tot het zetten van onze orgelen alhier Ann. 1510 nativitatis Marie* (Maria geboorte, 8 september) *seven Rijns gulden, darmen die fluyten daer in maeckten.*

In 1511 waren de kerkklokken gebarsten, maar deze werden weer gerepareerd, zodat ze in 1513 weer gebruikt konden worden. Eind 1512 vinden we een vermelding over een priesterhuis, overigens niet zo'n prettige mededeling, want dit werd op 21 december door de troepen van de hertog van Gelre in brand gestoken.

Op 1 januari 1517 kocht de abdis een huis in de stad Utrecht nabij de Plompetoren (einde Plompetorengracht) voor 214 goudguldens. Of de kreet 'Op de markt is uw gulden een daalder waard' toen al werd gehoord weet ik niet, maar in juni 1517 werden enkele nonnen naar Antwerpen gezonden om aldaar op de markt *een nieuwe kasse* (kast) *ofte tafel te coopen* voor op het hoog-altaar.

De kloosterkerk had vanouds twee torens, maar deze waren in 1518 zo vervallen, dat ze moesten worden afgebroken. Terwijl men aan de ene toren bezig was, stortte, door een fout van de metselaar, de andere toren naar beneden. Op dat moment stonden er elf mensen, waaronder twee kloosterzusters, in het achterkoor, maar gelukkig: *Godt behuedese alle gader.* In plaats van de twee afgebroken torens verrees er één nieuwe, waarvan op 4 april 1519 de eerste steen werd gelegd.

In 1532 werd de kamer van Joffer Feyse van Natewisch afgebroken, en een jaar later begon men met de bouw van een nieuwe dormiter (gebouw met de slaapvertrekken). Waarschijnlijk kreeg dit gebouw een behoorlijke omvang, want het kostte 1932 gulden, 15 stuivers en 1 blanck.

In 1537 liet priorin Mechtelt van Groenesteyn het kapittelhuis beschieten, en twee jaar later werd ook in de *vischreventer* beschot aangebracht. Verder ontving het klooster op enkele plaatsen *glasen* (ramen) van de hooggeplaatste heren bisschop Georgius van Egmond, graaf Floris van Buren, zijn zoon Maximiliaan en van graaf Willem van Rennenberg. We mogen aannemen dat de familiewapens van de goede gevers op deze ramen waren afgebeeld. Het koor van de kerk kreeg in 1546 nieuw meubilair van Anna van Bilant, zoals nieuwe stoelen, een kast voor kerkbenodigdheden, een lectrine om de metten- en misboeken op te leggen, enige kisten waarin de kloosterzusters hun gebedenboeken in konden bewaren, een lessenaar en een lamp voor het altaar.

Naast bovenvermelde zaken treffen we ook nog losse vermeldingen over een windmolen, een bakhuis, naaikamer, knechtsrefter, keukens, een boven-gastkamer en over de Vrenckpoort, een toegang aan de oostzijde van het kloosterterrein.

Spannende momenten

Het Vrouwenklooster was niet altijd een besloten gemeenschap waar de kloosterzusters zich in alle rust konden wijden aan meditatie en religieuze bezigheden. Herhaaldelijk werd de vredige rust plotseling en ernstig verstoord door lieden uit de grote boze buitenwereld die, verwikkeld in machtsstrijd en oorlog geen respect toonden voor de kloostermuren van de adellijke abdij. Oorlog en machtsstrijd waren aan de orde van de dag. Nu eens was het Sticht in strijd met de Hollanders, dan weer met de Geldersen, of zelfs met de bisschop van Utrecht, die ook een eigen legermacht bezat. De stad Utrecht speelde vaak een centrale rol bij de conflicten, maar de bewoners van de stad waren betrekkelijk veilig achter de stevige stadsmuren. Vijandelijke troepen die de stad belaagden, gebruikten de omliggende kloosters als nachtverblijf en uitvalsbasis voor hun strijd, of richtten hun aandacht op het kwetsbare platteland, waar zij al plunderend en brandstichtend doorheen trokken. Ook het Vrouwenklooster was herhaaldelijk het slachtoffer van oorlogshandelingen. We maakten al melding van de Gelderse troepen die in 1512 het priesterhuis in brand staken.

Ernstiger was de situatie in 1527/1528. Op 1 augustus 1527 werd de elct-bisschop Hendrik van Beieren de

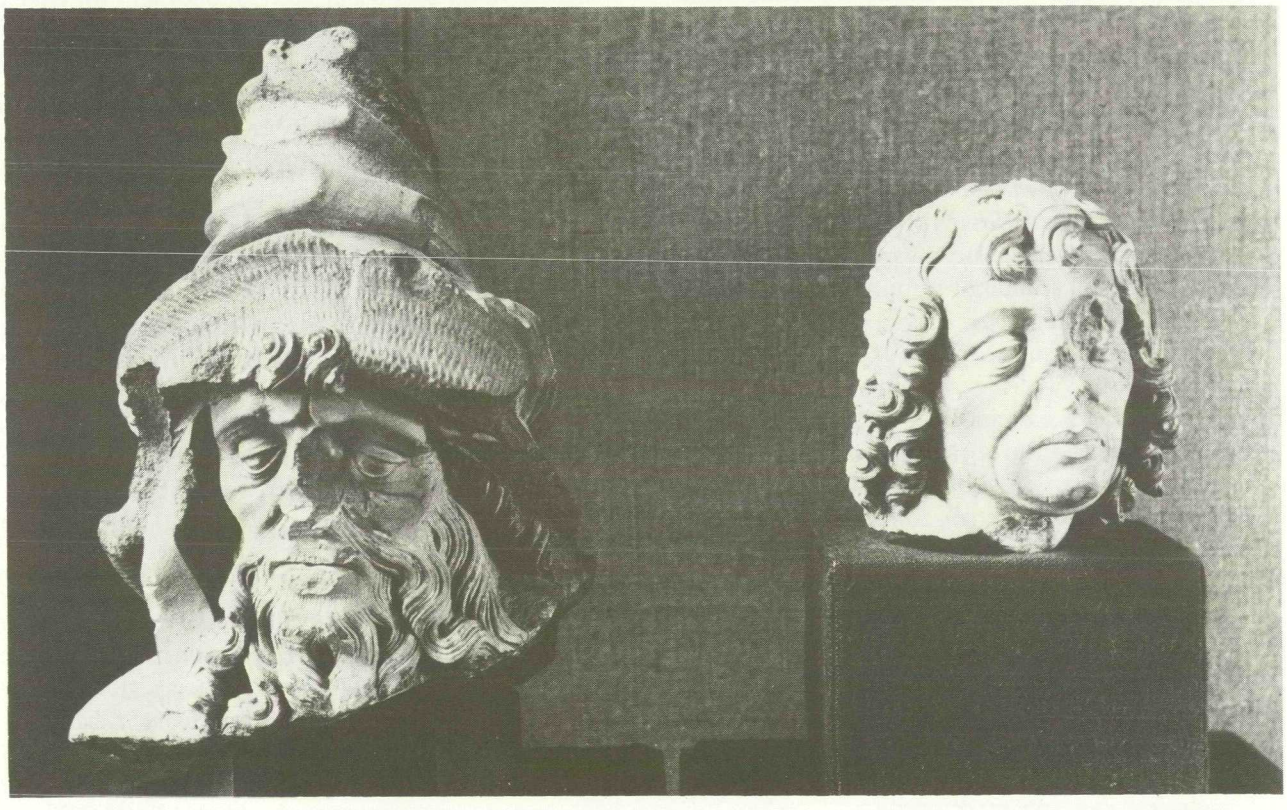

Zandstenen fragmenten van het Heilig Graf, afkomstig uit de kapel van het Vrouwenklooster.
Foto boven: Drie Mariafiguren met zalfbus in de hand. Bij Maria Magdalena (links) ontbreekt de hand met de vaas.
Foto onder: Jozef van Arimathea (links) met lange krullend baard en Johannes de Evangelist met krullende lokken.
© foto's: Centraal Museum Utrecht

toegang tot de stad Utrecht geweigerd, reden voor hem om een groot leger op de been te brengen om de stad te belagen. Intussen kreeg de stad de twijfelachtige steun van de Gelderse troepen, die in de stad werden gelegerd. Het leger van de elct-bisschop verschanste zich van 12 tot 14 september in het naastgelegen klooster Vredendaal, en dwong het Vrouwenklooster tot leverantie van bier, brood, boter, vlees en andere etenswaren. Gedurende de winter bleef het leger in de omgeving van de stad hangen. Op 30 april 1528 trokken de Gelderse soldaten uit Utrecht naar het klooster Vredendaal, en brandden het tot de grond toe af. De vijandelijke troepen zouden zich er niet meer in kunnen nestelen. Dan komt keizer Karel V in beeld, die met de Geldersen in oorlog was om het gezag en de macht over het Sticht van Utrecht. Op de dag na St.-Servaas (14 mei) 1528 kwam het leger van Karel V onder leiding van veldheer Jan van Belresem in het Vrouwenklooster,

> *ende sij barnden* (staken in brand) *onsen wyntmolen, ende smeten ons kerck aen beyden eynden op* (smeten de deuren open), *ende sy stieten dat raempt op dat Heylich graff uyt, ende braecken dat H. Graft boven entwee* (doormidden), *ende braecken een yseren tralie uyt in die saele van de Vrouwen huys, ende cropen daer door, ende sy namen ons twee ende twyntich bedden, ende al dat wy hadden, ende splolieerden* (plunderden) *ons Clooster, also datter niet so veel int Clooster en bleeff, daer men een spreuken in koeken cost. Sy vingen* (namen gevangen) *ons knechts, ende sy namen al ons beesten, ende sy sloegen hier int Clooster hondert ende XL VIII glasen* (148 ruiten) *uyt, behalven* (nog ongerekend) *die sy buyten op dat Hoff uyt sloegen.*

Gelukkig werden de knechts snel weer vrijgelaten, maar er bleef veel schade over, onder meer door het verlies van een *wecker block** dat de onverlaten hadden meegenomen. Nog geen twee weken later, op 27 mei 1528, kreeg het klooster weer bezoek, nu van de graaf van Buren, heer van IJsselstein. Deze meldde zich al om 9 uur 's morgens met een groot aantal manschappen, 400 wagens en 1400 paarden, en wenste vrij logies. Dit leger bleef slechts één nacht, en trok zonder veel schade aan te richten de volgende morgen om 4 uur weer verder.

Ook in 1543 werd het Vrouwenklooster door strijdende partijen bezocht. Op 9 oktober van dat jaar kwam jonkheer van Raesveld met een legertje knechten naar Oostbroek, en legerde zijn manschappen in De Bilt en Zeist. Twee dagen later trokken zij weer verder. Rond 19 oktober lag Burmanja met een fors leger, bestaande uit 10 vendelen, rond de stad Utrecht,

> *ende hier op ons Hoff wasser so veel, dat ons Priesters-huys, backhuys, nycamer, bauhuys, voerkoeckens, knechts Reventer, ende boven gestcameren al vol lach, ende laghen hier vyf dagen, ende aten ons vier ossen of* (op), *een vat Boters, ende XXXIII vaten biers, vier vette scaep, ende sy namen ons een jonck beest uyt de weyde, ende een vet vercken uyt dat scot* (kot), *dat brochten sy voor de Wittevrouwen poort. Sy verbarnden onsen torf ende brant* (verbrandden onze turf en brandstof), *ende sloegen den lesten nacht beyde ons cloosters doeren op* (deuren open), *ende quamen mit blancke messen loopen in 't Clooster, ende riepen al, slaet doot, slaet. Ende joffer van Bueren had vyf blancke messen boven haer hooft. Alle Jofferen laghen opten Dormiter* (slaapverblijf) *en sliepen, ende waren so vervaert, dat men sorchden* (bezorgd was) *dat sy beroert souden worden.*

Het Vrouwenklooster zou later nog meer rampspoed over zich heenkrijgen, maar daarover zwijgt onze kroniek.

Henrica van Erp

De kroniek is onverbrekelijk verbonden met de naam Henrica van Erp. Zij staat ook enkele malen zelf in de kroniek vermeld. Op 15 juli 1505 was zij aanwezig op de Dynsel in het gerecht van Zeist om de grenzen van een stuk land van het Vrouwenklooster vast te laten stellen. In datzelfde jaar geeft zij opdracht tot enkele kleine verbouwingsactiviteiten in de abdij. De abdis kocht in 1517 een huis in de stad Utrecht. Verder vinden we haar naam vermeld bij de start van de bouw van een nieuwe dormiter op 28 oktober 1533. In 1539 ontving zij van haar broer Jan (Johannes) van Erp een zeer kostbare rood fluwelen kazuifel. Toen op de 18e november van datzelfde jaar drie novicen plechtig tot kloosterzuster werden gewijd, was zij ernstig ziek. Zij werd naar het koor van de kerk gebracht, waar zij naast het altaar plaatsnam. De formulieren werden niet door haar, maar door de priorin voorgelezen, waarna de drie novicen de kloostergelofte aflegden. Drie dagen later, toen deze drie *geprofessyde Jofferen* aan de abdis gehoorzaamheid moesten beloven, gebeurde dit op de kamer van de zieke. In 1548 treffen we het bericht van haar overlijden, en tevens de vermelding van haar verkiezing tot abdis van het klooster:

> *Ann. MV^c XLIII sterf Vrou Henrica van Erp op St. Stevens dach na Corsmisse* (26 december), *ende was gecoren* (gekozen) *Abdisse van desen Convente des dags na St. Gillis dach* (2 september) *Ann. 1503 ende quam in de Abdye Dynsdachs na St. Lamberts dach* (de dinsdag na 17 september) *Ann. 1503 voornoemt.*

Men doelt met dit laatste op haar intrede als abdis in de abdij. Voor meer informatie over Henrica van Erp zijn we afhankelijk van andere bronnen. Wanneer zij in het klooster is opgenomen weten we niet. De oudste

vermelding is uit 1498, wanneer zij als zuster van de orde van St.-Benedictus aandeel ontvangt in de goede werken van de congregatie der predikheren (6). Het is waarschijnlijk, dat zij toen reeds in het Vrouwenklooster was. Dan is er nog een inventaris van meubilaire goederen door Henrica van Erp in 1503 overgenomen van haar voorgangster Geertruyt van Groenesteyn. Eenzelfde inventaris werd opgesteld in 1549, toen de meubels werden overgedragen aan haar opvolgster Johanna van Hardenbroek (7). Na haar dood werd zij begraven in de abdijkerk, en haar grafsteen werd in 1612 teruggevonden in de ruïnes van het Vrouwenklooster. Op de zerk stond de volgende tekst (8):

Hier leyt begrauen die eerbare
joffrou Hendrick van Erp vrou
van dit clooster was en sterft an°
MV^c XL VIII den XXVI december.

In de grafsteen waren ook twee familiewapens aangebracht, het linker met een geblokt Andreaskruis, het rechter met een zespuntige ster. In het linkerwapen herkennen we het wapen van het adellijke geslacht Van Erp, in het Nederland's Adelsboek als volgt omschreven: 'In zwart een van zilver en rood geblokt St. Andrieskruis (negen zilveren en acht roode vlakken)' (9). Het rechterwapen hebben we niet kunnen identificeren, maar het is ongetwijfeld afkomstig van haar familie van moederszijde, het geslacht Heins.

Noten:
1 Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek 1911-1937 dl. II (1912) pp. 439-440
2 De grafsteen werd door mr. G.H.L. baron van Boetzelaer geschonken aan het museum van Oudheden te Utrecht. Zie mr. S. Muller Fz.: *Catalogus van het museum van Oudheden, Utrecht, 1904.*
3 Universiteitsbibliotheek Utrecht afd. oude drukken, Hs. 1254 (ook Hs. 6 A 13), fol. 307-336.
4 Ed. 1698, pp 141-187; ed. 1738, pp 86-124. We volgen hier de tekst naar Matthaeus uit de 1698-editie.
5 Bij het jaar van de stichting van het Vrouwenklooster kunnen nogal wat vraagtekens worden gezet, een probleem waar we hier gemakshalve aan voorbijgaan.
6 A. van L(ommel): *Het Vrouwenklooster van Oostbroek bij Utrecht A° 1548, in: Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht,* dl III, p. 395-397. Van Lommel plaatst dit proces verbaal ten onrechte in 1548.
7 Dr. J. de Hullu en S.A. Waller Zeper: *Catalogus van de archieven van de kleine kapittelen en kloosters,* Rijksarchief Utrecht 1905, nr. 1135.
8 id. nr. 1137.
9 Arnout van Buchel: *Monumenta...,* Hs. Gemeentearchief Utrecht, bibl. 593++/1840+, fol. 252.
10 Nederland's Adelsboek, jg. 11 (1913) p. 283.

* In het artikel is sprake van een 'wecker block'. De betekenis is ons onbekend. Indien een lezer dit wel weet, horen wij dit graag.

Voor u gelezen

Nieuwe uitgaven over De Bilt en Bilthoven kort belicht.

J. Hondema *Fraternitas 75 jaar in beweging.* 117 blz op A4-formaat; prijs *f* 15,--.

Ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van Fraternitas is een kroniek uitgegeven waarin de geschiedenis van de vereniging wordt belicht. Het boek is ingedeeld in negen hoofdstukken. In chronologische volgorde wordt daarin het wel en wee van de vereniging verteld.

Door het boek heen komt de vereniging vaak vanuit de positie van het bestuur naar voren. Het plezier in het goed functioneren van de vereniging, maar ook de zorg als het minder dreigt te gaan, ligt tussen de regels van de pagina's besloten. Geen wonder want de auteur was jarenlang zeer actief in het bestuur.

De vele oude foto's en krantenknipsels maken het boek tot een waardevol bezit voor iedereen die in Fraternitas geïnteresseerd is. Aardig is de volledige opsomming, achter in het boek, van alle bestuursleden van de afgelopen 75 jaar, compleet met functie en de periode dat zij in het bestuur zitting hadden.

Wel mis ik anecdotes, verhalen en belevenissen van oude en nieuwe leden. De vereniging zou daardoor wat meer vanuit verschillende gezichtspunten naar voren zijn gekomen.

Gekozen is voor een goedkope uitvoering. Voordeel daarvan is dat het boek betaalbaar is gebleven. Een nadeel is wel dat niet alle foto's even goed gereproduceerd konden worden en dat het bindwerk niet jarenlang mee zal kunnen.

De inhoud vergoedt echter veel. Wat blijft is een leuke uitgave, die de lezer uitgebreid de sfeer laat proeven van Fraternitas door de jaren heen.

Het boek is, zolang de voorraad strekt, bij Fraternitas te verkrijgen.

Werkgroep Open Monumentendag De Bilt/Bilthoven
***In en om de dorpskerk*. A5-formaat, 31 blz.**

Op de monumentendag 1992 stond in de gemeente De Bilt de dorpskerk centraal. Ter gelegenheid daarvan gaf de gemeente een aardig boekje uit. Wie tot dusverre iets meer over de dorpskerk wilde weten, was aangewezen op de uitgebreide studie van de heer J.W.H. Meijer, *De kerk, de school en de koster die de meester was* uit 1980. Nu is er een beknopte inleiding met aardige anekdotes beschikbaar. Dat levert uiteraard nauwelijks nieuw historisch materiaal op. De lezer krijgt echter wel in kort bestek een zeer duidelijk beeld van de (bouw)geschiedenis van de kerk. Behalve aan de kerk zelf wordt aandacht geschonken aan de kerktoren, het orgel, het kerkhof en de pastorie. De illustraties zijn functioneel. Interessant zijn de foto van de scheefgezakte weerhaan op de toren, vlak na de voorjaarsstorm van 1973 genomen en de afbeelding van de ontwerptekeningen voor de gebrandschilderde ramen. Kortom een geslaagde uitgave.

Op monumentendag ontving iedere bezoeker van kerk en toren het boekje. Het is nog in beperkte mate verkrijgbaar bij het bureau monumentenzorg van de gemeente De Bilt.

Diverse auteurs *Tuin en Park, Historische buitenplaatsen in de provincie Utrecht* 108 blz., prijs *f* 29,90.

Het boek diende als catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling in Slot Zeist van 30 augustus tot 26 oktober van dit jaar. Los van deze tentoonstelling is het een belangrijke uitgave voor iedereen die in landgoederen is geïnteresseerd. Het boek geeft aan de hand van voorbeelden aan hoe de tuinen rond de landhuizen in de provincie zijn ontstaan en hoe zij zich hebben ontwikkeld.

In het eerste hoofdstuk wordt aandacht geschonken aan het westelijk deel van de provincie. Daarna volgen hoofdstukken over de zeventiende- en achttiende-eeuwse ontwikkelingen in het oosten van Utrecht en de negentiende- en vroeg twintigste-eeuwse tuinstijlen in zuidoost Utrecht. In deze twee hoofdstukken komen onder meer de Biltse landgoederen aan bod. Doordat het boek een duidelijk beeld schept van de ontwikkelingen van tuinen, kan men ze in een breder kader plaatsen. De specifieke landschappelijke elementen, zoals die nu nog op de Biltse landgoederen te zien zijn, krijgen daardoor betekenis.

Daarnaast is er een apart hoofdstuk gewijd aan tuingebouwen. De schrijver beperkt zich daarbij in hoofdzaak tot de kleine tuingebouwen, die bekend staan als de zogenaamde *folly's*. Dat er verder in het boek nauwelijks aandacht geschonken wordt aan bijvoorbeeld orangerieën ervaar ik toch wel als een gemis. Zeker de orangerieën vormden een essentiële schakel tussen het functioneren van tuinen in vroeger dagen en de levensfilosofie van de eigenaars van de buitens. Was hieraan meer aandacht geschonken, dan was er ook een duidelijker relatie gelegd naar het daaropvolgende hoofdstuk *Bomen op buitenplaatsen* en had het boek als geheel aan diepte gewonnen.

In het hoofdstuk over de kleine tuingebouwen wordt eveneens aandacht besteedt aan de kapel op Sandwijck. Uit de tekst blijkt opnieuw dat we hier met een uniek bouwwerk te maken hebben. Zijdelings wordt op de bouwvallige staat van de folly gewezen. Hopelijk wordt er op korte termijn actie ondernomen om het gebouw te restaureren, anders is er over enkele jaren geen kapel meer.

En deze kapel is een folly van het zuiverste soort: overbodig, wat buitenissig en vooral fraai. Die overbodigheid blijkt wanneer we de huidige ruïne van dichtbij bekijken. De kapel is gemetseld van bakstenen. Daaroverheen is een pleisterlaag aangebracht, die oorspronkelijk beschilderd was met ... baksteenlagen. Resten daarvan zijn nog aanwezig.

Tenslotte nog een saillant detail: op blz. 69 van het boek wordt aandacht geschonken aan folly's van cement, maar een van de fraaiste wordt niet genoemd: de pergola van Sandwijck. Toegegeven, zij is zo levensecht, dat men op het eerste gezicht niet vermoedt dat hier geen boomtakken zijn gebruikt, maar dat het om metselwerk gaat. Helaas schrijdt ook hier het verval voort.

De illustraties in het boek, deels in kleur, zijn meestal klein, maar wel duidelijk. Helaas ontbreekt het noodzakelijke register achter in het boek. Wie wat wil nazoeken, moet het hele boek doorlezen. Eén landgoed komt soms in meerdere hoofdstukken van het boek terug, iets wat doorwerkt naar de illustraties.

Overigens blijft het een bijzonder waardevolle uitgave. Na lezing heeft men een goed beeld van de ontwikkelingen van de landgoederen in de provincie Utrecht gekregen.

Colofon

De Biltse Grift is een uitgave van vereniging
Historische Kring d' Oude School
secretariaatsadres: Paltzerweg 99, 3722 JC Bilthoven

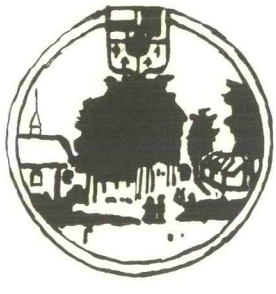

Redactie: Abe Postema, Geeske Menalda, Peter Molog.
Redactieadres: Anne Franklaan 76, 3721 PM Bilthoven

Losse nummers: ƒ 10,-
Leden van de Historische Kring ontvangen De Biltse Grift kosteloos.
Lidmaatschap van de vereniging kost ƒ 30,- per jaar.

ISSN 0928 - 639 X

Foto omslag: De Biltse Grift

© 1992 Vereniging Historische Kring d' Oude School,
tenzij bij de artikelen uitdrukkelijk anders is vermeld.